

Malu mo hao, Ongo'i Malu mo Hao

Fakamatala ki he malú mo e
haó meí he Polisi Nu'u Silá

NEW ZEALAND
POLICE
Ngā Pirihiimana o Aotearoa

Mālō e lelei!

Ko Nu'u Silá ko ha feitu'u malu mo hao ki he nofó mo e 'eva mai ki aí. Neongo eni, 'oku kei mahu'inga ke 'ilo ki he founa 'e hokohoko atu ai ho'o malú mo e haó, ke fakapapau'i 'okú ke ongo'i malu mo e ni'ihiki kehé.

Manatu'i, 'i ha fiema'u fakavavevave, telefoni ma'u pē ki he fika 111.

Fakahokohokó

Malu mo e Hao Fakātoa 'a eKomiunitii

'Ilo'i ho ngaahi kaungā'apí — 'oku malu mo hao 'a e komiuniti 'oku fe'ilongakí.

4

Ngaahi Fakatamakí mo e Ngaahi Me'a Fakatu'upakeé

Mateuteu ke ke tokoni'i koe 'i he taimi 'e uesia fakafokifā ai 'a e ngaahi sēvesi ki he ngaahi me'a fakavavevavé.

6

Ngaahi 'apí mo e nāunaú

Ngaahi ho falé mo e 'apí ke malu mo hao 'i he lelei taha 'e ala lavá ke hao mei he kaiha'á pe maumaú.

8

Malu mo e Hao 'a e Fāmilí mo koe Fakafu'itutuí

Tauhi koe mo ho fāmilí ke mou malu mo hao, 'o tatau ai pē pe 'okú ke 'i 'apí, pe 'i ha feitu'u kehe.

11

Malu mo e Hao 'i he 'Initaneti mo e 'Ilo'i'angá (Identity)

'Oua na'á ke tō 'i ha ngaahi ngāue kākā, kaiha'a, tō'onga fakaaaoa pe houtamaki 'i he 'initaneti.

18

Ngaahi Fakamatalá mo e Tokoni.

'Oua 'aupito na'á 'i ai ha taimi te ke ongo'i ai 'o hangē 'okú ke tuenoá. 'Oku 'i ai ma'u pē 'a e tokoni 'oku 'atā atu.

20

Fetu'utaki ki he kau Polisi

'Oku 'i ai ha ngaahi founa kehekehe te ke ala lava ai 'o ma'u atu ha fakamatala lahi ange, pe lipooti ha fai hia.

24

Malu mo e Hao Fakakātoa 'a e Ngaahi Komiunitií

'Oku malu mo hao 'a e komiunitií 'oku fe'ilonakí. Ngaahi ke hoko ho komiunitií ko ha feitu'u malu mo hao ange 'aki ha'o feinga ke ke 'ilo'i ho'o ngaahi kaungā'apí.

✦ Tokoni ki ho'o kaunga'api 'i he taimi 'oku nau mavahe ai, hangē ko hono 'omai 'enau meili tohi, kosi 'enau musié, pe tau 'a e me'alelé 'i honau halanga me'alele ki loto 'apí. Ko ha 'api 'oku "nofo'i" 'oku si'i ange 'a e faingamālie ke kaiha'asiá.

✦ Kumi ha ngaahi founa ke fakafetu'utaki ai mo fakatahataha'i ai ho ngaahi kaungā'apí. Talanoa'i 'a e ngaahi palopalema 'okú ne uesia ho komiunitií.

✦ Tokanga ki ho'o ngaahi kaungā'apí pea tokoni atu ki he kakai 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau kulupu fepoupouakí.

✦ Kapau 'okú ke hoha'a ki he tu'unga lelei 'a ha taha 'i homou komiunitií, fakahā leva ia ki he kau Polisi.

Kapau 'oku fakamanamana'i koe 'e ha tokotaha pe 'i he 'i he 'initaneti pea 'oku ke manavahē ai pe ko ha ni'ihī kehe, kātaki 'o fetu'utaki ki he kau Polisi. 'Oku kau ki heni ha fa'ahinga me'a na'e hoko 'o ala faka'ai'ai 'e he tāufehi'a makatu'unga 'i he kehekehe fakamatakali, fonua tupu'anga, lau lanu, pe tui fakalotu.

Fakapapau'i 'oku ke tala ki he kau Polisi ha fa'ahinga me'a ne hoko 'o fakatupu hoha'a kimu'i ni mai. Toe tala atu foki ke 'ilo 'e he kau Polisi 'a ho'o ongo'i hili e me'a ne hokó — ko e founa ia te tau lava ai 'o fakapapau'i 'oku fakafehokotaki ko e ki he tokoni 'okú ke fiema'ú.

Kau 'Ofisa Fakafehokotaki Fakamatakali mo e Pasifiki

'Oku ma'u 'e he kau Polisi ha kau 'ōfisa fakafehokotaki mataotao 'oku nau ngāue 'i he ngaahi komiunitií 'i he kotoa 'o e fonuá. 'Oku nau fiefia ke fakafanongo ki ha fa'ahinga hoha'a pē pea ngāue mo koe ke fakalelei 'a e tu'unga malu mo e hao 'i homou ngaahi komiunitií.

Ke ma'u atu 'a e fakaikiiki ki he fetu'utaki 'a ho'o 'Ofisa Fakafehokotaki Fakamatakali pe Pasifiki, vakai ki he:

www.police.govt.nz/advice/personal-community/new-arrivals/ethnic-liaison-officers

Fetokoni'aki Fakaekaungā'apí (Neighbourhood Support)

'Oku ngāue 'a e kulupu Fetokoni'aki Fakaekaungā'apí mo e kau Polisi ke fakatahataha'i mai 'a e ngaahi kaungā'apí ke langa hake ha ngaahi komiunitií 'oku malu mo hao, mālohi mo feongoongoi.

Ke 'ilo lahi ange fekau'aki mo hano kamata'i pe kau atu ki ha kulupu Fetokoni'aki Fakaekaungā'api, vakai pe telefoni ki he:

www.neighbourhoodsupport.co.nz
0800 4 NEIGHBOURS

Ngaahi Fakatamakí mo e Ngaahi Me'a Fakatu'upakeé

'E lava ke uesia 'e he ngaahi fakatamakí 'a e ngaahi sēvesi tokoni mahu'ingá pea motuhia ai 'a e malava ke ke fefononga'akí pe fetu'utaki mo kinautolu 'oku ke 'ofeiná. 'Oku mahu'inga ke ke mateuteu pea ma'u 'a e me'a kotoa pē te ke fiema'u ke ke ikuna'í 'a e me'a 'oku ke fou aí.

Fa'u ha Palani ki ha Me'a Fakatu'upakē

Felotoi ki ha palani 'a ho mou 'apí ki ha me'a fakatu'upakē. 'E tokoni 'eni ke vave ange 'a ho'o mateuteú 'i ha taimi 'e hoko ai ha fakatamakí. 'Oku totonu ke kau ki ai 'a e:

- ▶ Feitu'u te ke fetaulaki ki ai mo e ni'ihí 'okú ke 'ofa aí
- ▶ Feitu'u 'oku tauhi ai 'a e ngaahi nāunau ke mateuteu ki he me'a fakatu'upakeé
- ▶ Tokotaha ke fetu'utaki ki ai kapau 'oku ke fiema'u tokoni.

Teuteu'í ha Ngaahi Nāunau ke 'Ikuna'í 'a e Me'a Fakatu'upakeé

Tauhi ha ngaahi nāunau 'oku fe'unga ki ha taimi 'e 'ikai toe si'í hifo he 'aho 'e tolú. Vakai'í ma'u pē pe 'oku ngāue lelei 'a e me'a kotoa pē pea 'ikai ke 'osi honau taimi faka'aonga'í. 'Oku totonu foki ke 'i ai mo ha nāunau ki he me'a fakatu'upakeé 'i ho'o ngāue'angá mo e ngaahi me'alelé.

Fa'oaki ha Kato ki ha Me'a Fakavavevave 'i ha hoko 'a ha me'a fakatu'upakē, 'e ala fiema'u ai ke ke mavahe 'i he vave tahá. 'Oku totonu ke 'i ai ha kato kuo fa'oaki ki ha me'a fakavavevave ke ala ma'u ngofua 'e he tokotaha kotoa pē 'i 'api mo e ngāue'angá 'o ala 'i ai 'a e:

- Vala ma'a
- Ngaahi me'a fakama'a ki he sinó
- Vai talifaki ki ha fakatamakí (Emergency water)
- Nāunau tokoni fakafaito'o
- Ngaahi me'a fakapepa mahu'inga
- Kasa hulu malu meí he vaí, letiú mo e ngaahi fo'í makakasa talifaki
- Me'akai 'oku tolonga hangē ko e ngaahi pā lole fakatupu ivi (energy bars) pe fua'í 'akau kuo fakamōmoa.

To'o 'a e Ngaahi me'a Fakatupunga Fakatu'utāmaki

Faka'ata'atā ha ngaahi me'a te ne ala fakatupunga ha fakatu'utāmaki 'i ho 'apí pe ngaahi kaungā'apí, kapau 'e malava mo malu ke fai ia — hangē ko hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi hala tangatá pe to'o 'a e ngaahi 'ulu'akau maté pe ngaahi va'a 'oku ofi ki he ngaahi halanga me'alelé pe ngaahi falé.

Ngaahi Koloá moe Ngā'oto'otá

'E lava ke fakatupunga 'e he ngaahi hia fekau'aki mo e koloá ha uesia lahi. Ko ha ngaahi sitepu faingofua 'eni te ke lava 'o fai ke malu'i ange ai ho 'apí mo ho'o koloá 'i he lelei taha 'e ala lava:

1

Loka'i ma'u pē ho'o kaá, paikí, pasikalá pe ngaahi me'alele kehé. 'E ala hoko ha me'a fakatokanga kaiha'a 'i he kaá, loka ki he fohé, pe ngaahi seini fefeka ke nau ta'ota'ofi ange ai 'a e kaiha'a. Ko e lelei tahá, hano tauhi 'o e ngaahi me'alelé 'i ha fale tau'anga me'alele pe feitu'u 'e 'ikai lava ai ha sio ki ai.

2

'I he taimi 'oku ke mavahe afí, tauhi ho'o ngaahi nga'oto'otá ke malu mo ofi atu kiate koe. Fakamavahe'i 'a e kī ki ho falé meí he ngaahi kī ki he me'alelé, tautautefito kapau 'oku 'asi ho tu'asilá 'i he tau'anga kií.

3

Faka'ata'atā ha ngaahi me'a 'e ala toi ai ha kau kaiha'a — 'auhani ma'u pē 'a e ngaahi 'ulu'akaú mo e vaovaó.

4

'Oua te ke fakaava e matapaá ki ha taha 'oku 'ikai te ke 'ilo'i pe 'ikai te ke fiema'u ki ho 'apí. 'Eke atu ha faka'ilonga ki hono 'ilo'i iá (identification) kapau 'oku nau fakaafongā'i ha kautaha. Kapau 'okú ke 'i tu'a 'i ha taimi lōloa, hangē ko e ngoué, loka'i ho matapā 'i mu'á.

5

Tauhi malu ho'o ngaahi koloa mahu'ingá — kapau 'e lava ha sio ki ai, 'e lava ke kaiha'asi ia. Tauhi 'a e ngaahi talitotongí, ngaahi malu'í, ngaahi fakafuofuá (valuations), mo e ngaahi fika 'ilo'i'angá (serial numbers) 'i ha feitu'u malu. Faitaa'i pe vitioo'i ho'o ngaahi siuelí, 'aatí mo e ngaahi me'a mahu'inga kehé.

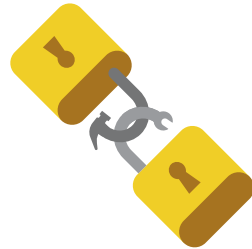
6

Ngāue'aki ha ngaahi loka fefeka mo lelei ki ho ngaahi matapaá, matapa sio'atá, fale tauhi'anga nāunaú (sheds) mo e ngaahi tau'anga me'alelé. Fokotu'u ha ngaahi me'a malu'i (security stays) ki he ngaahi matapā sio'atá, tautautefito kapau 'oku nau tu'u 'o lēvolo tatau mo e kekekelé.

Malu'i Ho'o Ngaahi Me'angāué (Tools)

'Oua na'a tuku ho'o ngaahi me'angāué pe koloa mahu'ingá 'i ho'o me'alelé lolotonga 'a e po'ulí. Ka e tauhi kinautolu ke nau malu pea ke 'oua 'e lava ha sio ki ai. Fakatau pē 'a e ngaahi me'angāué mei he ngaahi pisinisi falala'angá — kapau 'oku fu'u ma'ama'a, mahalo pē 'oku ngali kehe ia.

Tohi'i Hifo

Tohi'i 'i ho'o ngaahi me'angāué ho fika laiseni faka'ulí — 'i he founa ko ia, kapau 'e 'ilo, 'e faingofua ange hano fakafoki mai kiate koe.

Hiki'i Hifo

Hiki'i hifo 'a e ngaahi fika 'ilo'i'anga (serial numbers) ki ho'o ngaahi me'angāué pea tauhi 'a e lisi ko iá 'i ha feitu'u malu.

Malu'i

Tauhi ma'u pē ho'o ngaahi me'angāué ke malu 'o ngāue'aki ha ngaahi loka 'oku fefeka mo lelei.

Lipooti

Lipooti ha fa'ahinga me'a 'oku ngali kehe ki he kau Polisí.

Malu mo e Hao 'a e Fāmilí mo e Fakafo'ituituí

Kava mālohí

'Oku fakatupunga 'e he kava mālohí 'a e maumau fakasosiale 'i hotau ngaahi komiunití. 'E lava 'e he inu kava mālohi lahi ke ne uesia ho'o fakakaukaú, 'o tu'unga ai ha'o tu'u laveangofua ke ke fakahoko ai ha hia pe pā'usi'i ai koe. Ko ha ngaahi sitepu 'eni te ke lava 'o fai ke ke malu ai.

▶ Tala ma'u pē ke 'ilo 'e ha taha 'a e feitu'u 'okú ke 'alu ki aí.

▶ Ngāue'aki ma'u pē 'a e ngaahi hala lahi mo e ngaahi feitu'u 'oku ulo maama lelei.

▶ Fetokanga'aki pea fakapapau'i 'oku foki lelei 'a e tokotaha kotoa pē ki 'api.

▶ Fakapapau'i kuo 'osi fakafonu kakato 'a ho'o telefoní kimu'a pea ke toki mavahe ki ha feitu'u.

▶ Kai ha me'akai lahi fe'unga kimu'a pea toki kamata ho'o inú.

▶ Palani 'a e founa te ke foki ai ki 'apí hili ho'o 'alu 'i he po'ulí.

▶ Inu 'a e vai ke lahi.

▶ Fakapapau'i 'oku malu ho'o ngaahi ngā'oto'otá 'aki ha'o tauhi kinautolu 'i ha feitu'u 'e 'ikai lava ha sio ki ai pea ke ofi atu foki kiate koe.

▶ Fakamahino ha feitu'u ke ke fakatahataha ki ai mo ho ngaahi kaungāme'a kapau te mou fepulingaki.

▶ To'oto'o ha ngaahi lau'i pa'anga pe founa totongi kehe ke totongi 'aki ha me'alele ke ke foki ai ki 'api.

▶ Tokanga ki he fakatu'utāmaki 'o e inu kuo hu'i fakafufuú. 'Oua na'a tukunoa'i ho'o inú pe tali ha fa'ahinga inu na'e 'ikai ke ke sio tonu ki hono hua'i/hu'i, tautautefito ki hano 'oatu mei ha kakai 'oku 'ikai te ke 'ilo'i.

Ko Hono Tauhi ke Malu mo Hao 'Etau Fānaú

Ko hotau fatongia ia ke tauhi e fānaú ke nau malu mo hao 'i hotau ngaahi fāmilí mo e komiunitií. 'Oku toe mahu'inga foki ke 'ilo'i 'e he fānaú 'a e founa ke nau 'ilo'i ai 'a e tō'onga 'oku 'ikai malu mo haó mo e me'a ke fai kapau 'oku nau ongo'i hoha'a. 'Oku mau poupu'i 'a e mātu'a mo e kau tauhi fānaú kehé ke nau talanoa ki he fānaú fekau'aki mo e ngaahi tō'onga mo e 'ulungaanga ta'etaaú, kae 'ikai ko e "fa'ahinga kakai" te nau ala lava 'o fakatupu ha maumaú.

Fale'i ki he ngaahi fāmilí, whānau mo e kau tauhi fānaú:

- » Fakafanongo fakalelei ki ho'o ki'i tamá — faka-tokanga'i ha fa'ahinga me'a 'oku ngali kehe pea talanoa ki ha me'a te nau lava 'o fai kapau 'e toe hoko ia.
- » 'Ilo'i ma'u pē 'a e feitu'u 'oku 'i ai ho'o tamá, pea tuku pē kinautolu 'i ha kakai falala'anga. Fakakaukau ke 'eke atu ki he kau tauhi ha ngaahi tohi fakaongoongo lelei.
- » Fakahinohino ange ki ho'o tamá 'a e founa ke malu ai mo hao 'i he 'ene alu mo foki mei he akó mo e ngaahi feitu'u angamaheni kehé. Ako'i kinautolu ke nau lue fakataha mo honau ngaahi kaungāme'á, pea 'oua 'e 'alu tokotaha.
- » Fe'ilongaki mo e ngaahi mātu'a tauhi fānaú 'i ho feitu'u pea 'ilo'i pe ko hai 'oku kaungā luelue mo ho'o tamá ki 'apí.
- » 'Oange ki ho'o ki'i tamá ha lisi ki ha ngaahi fika fetu'utaki 'e 'aonga ki ai mo e fika telefoni ki ha me'a fakatu'upakē 'e hoko.
- » Talanoa ki ho'o tamá fekau'aki mo e founa ke 'ilo'i mo lipooti ai ha fa'ahinga tō'onga ta'etaau.
- » Faka'ai'ai ho'o tamá ke ne fai ha me'a 'i he taimi 'oku ongo'i ta'efiemālie, 'ikai malu pe ilifia aí — te nau ala lava 'o talanoa ki ha tokotaha lahi 'oku falala'anga, faiako, pe 'ofisa Polisi.

Fale'i ki he fānaú:

- » Talaange ki ha taha kapau 'oku 'ikai te ke ongo'i fiemālie, ongo'i 'oku 'ikai ke ke malu pe ilifia.
- » Kapau 'oku 'ikai ke ke ongo'i fiemālie, fakamavahe'i koe mei he me'a 'oku hokó.
- » Falala ki he 'ongo'i ho lotó'.
- » Kapau 'oku 'ikai fie tokoni atu 'a e fuofua tokotaha 'oku ke kole ki aí, hokohoko atu pē ho'o feingá ka e 'oua kuo 'i ai ha taha 'e tokoni atu.
- » Kapau 'oku ke sio ki ha me'a 'oku ngali kehe, telefoni leva ki he 111.

Tauhi 'Etau To'utupú ke Malu mo Hao

'Oku tokolahi 'a e fānau to'utupu 'oku nau kei akoako ke nau tokangaeki-na 'enau malu mo hao mo e tu'unga lelei 'o 'enau mo'uí. 'E lava ke tokoni 'a e ngaahi fakahinohino mahinó mo e fetu'utaki hokohokó ki hono tokoni'i'o ho'o fānau to'utupú ke nau fai ha ngaahi tu'utu'uni 'oku lelei pea nau fakamama'o ai mei he palopalemá. 'Oku mahu'inga ho'o fale'í, neongo te ke ongo'i 'oku 'ikai fa'a talitali lelei ma'u pē.

Fale'i ki he ngaahi fāmili, whānau mo e kau tauhi fānau:

- ▶ Fakapapau'i 'okú ke 'ilo'i e me'a 'oku fai 'e ho'o fānau to'utupú pea ke malava foki ke mo fetu'utaki 'i ha fa'ahinga taimi pē.
- ▶ Tokonia ho'o fānau to'utupú ke nau matu'uaki e loto mafasiá — 'e ala hoko 'a e fakamālohisinó, musiká mo hono talanoa'i 'o e ngaahi palopalemá ko ha me'angāue lelei ki heni.
- ▶ Poupou'i ho'o fānau to'utupú ke nau tukunoa'i 'a e ngaahi tō'onga fakato'ú (per pressure) kapau 'oku 'ikai ke nau fie fai ha me'a pe ongo'i ta'efiemālie.
- ▶ Fakatokanga'i ha ngaahi faka'ilonga 'e lava ke 'ilo mei ai 'oku fakamamahi'i ho'o fānau to'utupú — kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke hoha'a ki ai, talanoa ki ha faiako pe tokotaha fale'i 'i he 'apiakó fekau'aki mo ia.

To'utupú mo e Kava mālohí

'Oku 'i ai ha ngaahi me'a te ke lava 'o fai ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi fakatu'utāmaki fekau'aki mo e kava mālohí ki ho'o fānau to'utupú. Manatu'i, ko e faka'ehi'ehi mei he inu kava mālohí 'a e fili lelei mo malu tahá. Ko ha ngaahi me'a kehe 'eni ke tau manatu'i:

1 Toloí

'Oku ma'u 'e he tokolahi taha 'o e to'utupú 'a e kava mālohí mei he 'enau mātū'á, tokotaha tauhi pe mēmipa 'o e fāmili. 'Oku hā mei he fakatololó ko e ta'u si'i ange ho'o kamata inú, ko e ala lahi ange ia ho'o inu fakavalevale 'i ho'o a'u ki ho ngaahi ta'u motu'a angé.

2 Fakasi'isi'i

'Oku si'isi'i ange 'a e malava ko ia 'e he to'utupú ke nau matatali 'a e ngaahi nunu'a kovi 'o e kava mālohí. Kapau te ke fili ke ke 'oange ha kava mālohí ki ho'o fānau to'utupú ke nau inu, 'oange fakasi'isi'i pē 'a e kava 'oku mā'ulalo ai 'a e tu'unga 'o e 'olokaholó.

3 Talanoa Tau'atāina

Faka'ai'ai 'a e fetalanoa'aki tau'atāina mo hangatonu fekau'aki mo e kava mālohí mo e faito'o kona tapú, ka e fokotu'u ha ngaahi fakangatanga mo ha ngaahi tu'unga fakakaukau mahino ki ai.

4 Siofi

Fakakaukau ki ha paati 'oku 'ikai 'i ai ha kava mālohí kapau 'oku 'i ai ha fānau to'utupu. 'E fiema'u ke tokanga'i mo siofi 'e ha tokotaha lahi kapau te ke faka'atā ki ai ha 'olokaholo. Kapau 'oku 'i ha paati ho'o fānau to'utupú 'oku faka'atā ai ha kava mālohí, kuo pau ke 'oatu ha'o fakangofuá ki he tokotaha lahi 'okú ne fakahoko 'a e paati ke nau toki inu 'olokaholo.

5 Faka'uli

Ko e fakangatanga ki he lahi 'o e 'olokaholó ki ha tokotaha 'oku si'i hifo 'i he ta'u 20 hono ta'u motu'á ko e noa. Kapau 'e inu kava mālohí mo faka'uli ho'o fānau to'utupú, 'e lava ke faka'ilo kinautolu.

Fakamamahi 'i he Fāmilí

‘Oku fu’u lahi ‘a e tā fakamamahi ‘i he fāmilí mo hono uesia ‘o e ngaahi fāmilí tokolahi ‘aupito ‘i Nu’u Sila, mo hono ngaahi nunu’a fakamamahi.

Ko hono ta’ofi mo e ngāue lelei ‘oku fakahoko ki he tā fakamamahi ‘i he fāmilí ‘a e taha ‘o e ngaahi faingamālie lelei taha ke fakalelei’i ai ‘a e tu’unga mo’ui lelei, malu mo e hao hotau ngaahi komiunití, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ki ai ‘o e tokotaha kotoa pē.

‘Oku kau ki he ngaahi faka’ilonga ‘oku fakamamahi’i ha taha ‘e ha mēmipa honau fāmilí ‘a e:

- Tō’onga fakamālohi
- Fakailifia’i
- Fakamanamana’i ke tamate’i
- Fakasisina ke tu’u e mānavá
- Fakamamahi’i ‘o e sinó pe ‘i ha tō’onga fakalielia
- Loto kovi pe fie pule tu’unga ‘i he loto siokita
- Muimui’i/siofi ta’etuku.

Ko e fānau ‘oku nofo ‘i he ngaahi ‘api ‘oku hoko ai ha tā fakamamahi ‘i he fāmilí ‘oku nau ala:

- Ilifia
- Fakalongolongo pē pea to’o e fakakaukáu mei ai
- Ta’eufi
- Ta’e’amanekina ‘a e anga lelei
- Hā mai ha ngaahi faka’ilonga ‘o ha tā/ feke’ike’i pe taka’uli
- Liliu fakatu’upakē ‘a e ‘ulungaangá
- Fa’a li’aki ako.

Ko e kakai ‘oku nau tofanga ‘i ha tā fakamamahi ‘i he fāmilí te nau ala:

- Manavahē pe taiilili
- Fakamavahe’i pe fakamama’o
- Mamahi pe ‘ita
- ‘Ikai ke ongo’i lototo’a
- Tauhi ‘a e ngaahi me’a fakapulipulí
- Hoha’a ki he lau ‘a e ni’ihi kehe ‘oku nau ‘ofeina iá.

Kapau ‘oku ke mahamahalo ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ofi atu kiate koe ‘oku uesia mei ha tā fakamamahi ‘oku hoko ‘i he fāmilí, ‘oku lelei pē ke ke fai ha me’a ki ai — te ke ala fakahaofi ‘enau mo’ui. Te ke ala ‘eke ange kiate kinautolu:

- ‘Okú ke SAI PE?
- ‘Oku fakamamahi’i nai koe ‘e ha taha?
- ‘Oku ‘i ai ha me’a te u ala fai?

‘Oku kau ‘i he ngaahi tokoni kehē ‘a e:

- Telefoni ma’u pē ki he kau Polisi kapau ‘oku ke fakakaukau ‘oku ‘i ha tu’unga fakatu’utāmaki ha taha
- Talanoa fekau’aki mo hano fokotu’utu’u ha palani ki he malú mo e haó
- Fakafanongo pea fakatokanga’i fakamātoato ‘a e me’a ‘oku nau lea ‘akí
- ‘Oua te ke talaange kiate kinautolu ‘a e me’a ke nau fai — tuku ke nau faitu’utuni pē ‘iate kinautolu, neongo ‘e ala lōloa ‘a e taimi ke nau fai pehē aí
- Fai tokonia pē, ka e ‘ikai ko ha fale’i.

Malu mo e Hao 'i he 'Initanetí mo e 'Ilo'i'anga Fakafo'ituituí (Identity)

Ko e 'initaneti ko ha ma'u'anga fakamatala mahu'inga ia mo e founa 'o e feohi fakasōsiale ma'á e fānaú, kakai kei talavou' o tatau pē ki he kakai lalahí. Fakatokanga'i ange te ne toe ala 'omi ha ngaahi tō'onga fakatu'utāmaki, kau ai 'a e kākā 'i he 'initanetí, kaiha'a, houtamaki mo e fakamamahi.

Mītia Fakasōsialé

- ❖ Lau fakalelei 'a e ngaahi fakamatala ki he malu fakaetaautahá pea fakapapau'i 'oku ke mahino'i kakato ho'o ngaahi totonú, pea mo e me'a 'e hoko ki ho'o fakamatalá. 'oku kau foki ki heni mo e ngaahi fakafo'ou ki he app.
- ❖ Fokotu'u ho'o fakamatala fakafo'ituituí ki he fakaetaautahá (private), pea fakaafe'i atu pe tali pē 'a e ngaahi kole kaungāme'á mei ha kakai kuó ke 'osi 'ilo'i.
- ❖ 'Oua na'á ke tukuhake ho tu'asilá, fika telefoni, pe ha toe fakamatala fakatautaha 'i he 'Initanetí.

Ngaahi kaiha'a, kākā, Lohiaki'i

- ❖ 'Oange pē 'a e fakamatala fakaetautaha ki he kakai pe ngaahi kautaha falala'anga.
- ❖ Manatu'i 'e 'ikai ke 'oatu 'e he ngaahi pisinisi mo'oní ha 'imeili mo ha fehokotaki'anga (link) ke ke lomi'i ke hū 'aki.
- ❖ 'Oua 'aupito na'a ke teitei tali ki ha fekau fakataumu'a kaiha'a (scam), neongo kapau 'oku ke fie 'ilo ki ai.
- ❖ Kapau 'oku 'ikai ke ke fakapapau'i ha fa'ahinga kole 'okú ke ma'u atu ki ha fakaiiki, tomu'a fai hano vakai'i 'i ha ngaahi founa faingofua. 'Alu hangatonu ki he uepisaiti 'a e kautaha kae 'ikai muimui ki ha fehokotaki'anga na'e 'imeili atu, telefoni hangatonu ki honau 'ōfisi, pe 'a'ahi ki ha nau va'a 'i ho mou feitu'ú.
- ❖ Ngāue'aki ha founa fekumi malu pea fakafo'ou (reset) ho'o ngaahi komipiuta ke faka'aonga'i 'a e Quad9 DNS ke tokoni ai ki hono ta'ofi kau faihiá mei ha'anau ma'u ho fakamatala.

Ki ha fakamatala lahi ange, vakai ki he:

www.quad9.org

Ko ho'o Ngaahi Me'angāue Faka'ilekitulōniká mo e Fakamatalá

- ❖ Fokotu'u ha polokalama malu'i 'i ho'o komipiuta ke malu'i mei he ngaahi fakamanamaná mo e vailasí.
- ❖ Fokotu'u ha poloka ki he tu'uaki (ad-blocker) ke malu'i ko e mei he ngaahi tu'uaki kākāá. 'Oua 'e lomi'i ha ngaahi tu'uaki 'i he ngaahi uepisaiti 'oku 'ikai ke ke angamaheni ki ai pe ta'efalala'anga.
- ❖ Fokotu'u ha ngaahi lea fakangofua (passwords) 'oku faingata'a hono 'iló mo ha ngaahi fakatu'unga ki hono fakapapau'i (authentication)
- ❖ Tokanga'i ange 'a e polokalama fakakomipiuta (software) 'oku ke tukuhifó pea mo e ngaahi fakangofua 'oku ke 'oatu ki he ngaahi polokalama (applications) ko iá.
- ❖ Fokotu'u ma'u pē ha talifaki (back up) ki ho fakamatalá.
- ❖ Tokanga 'i he taimi 'oku ke faka'aonga'i ai 'a e netiueka Wi-Fi fakatokolahi (public) — faka'ehi'ehi mei hono fakahoko ha ngaahi me'a pelepelengesi lolotonga hono faka'aonga'i, hangē ko e me'a fakapangikē 'i he 'initaneti.

Malu mo e Hao 'a e Fānaú

- ❖ 'Ilo'i pe ko hai 'oku fakafetu'utaki mo ho'o fānaú 'i he 'initaneti. Kapau 'oku 'ikai ko honau ngaahi kaungāme'a totonú kinautolu, fakafehu'i 'a e 'uhinga 'enau feohi fakakaume'a 'i he 'initaneti.
- ❖ 'Ilo'i 'a e ngaahi uepisaiti netiueka fakasōsiale 'oku hū ki ai ho'o tamá mo e fakamatala 'oku nau tukuhaké (posting).
- ❖ Talanoa mo ho'o tamá fekau'aki mo e ngaahi fakatu'utāmaki 'o hono tukuhake 'o e fakamatala fakaetautahá 'i he 'Initanetí.
- ❖ 'Oua na'á ke fakangofua ke ngāue 'aki 'e ho'o tamá 'a e komipiutá 'i ha ngaahi feitu'u fakaetautaha (private) 'i ho 'apí.
- ❖ Kapau ko koe pe ko ho'o tamá 'oku hu'uhu'u fekau'aki mo ha taha 'i he 'initanetí, ta'ofi leva ho'o fetu'utaki he taimi pē ko iá.

Fakamatala mo e Tokoni

'Oua 'aupito na'a ke ongo'i 'i ha taimi 'oku ke tuenoa. 'Oku 'i ai ma'u pē 'a e tokoni 'oku 'atā atu.

Tokoni ki he Kakai Uesia (Victim)

Kapau kuo uesia koe tupunga mei ha maumaulao, tatau ai pē pe ko e ha hono mamafá, 'oku lava ke ma'u ha tokoni. Te mau lava 'o tokoni atu ke ke fehangahangai mo e ngaahi usesia fakaeloto mo faka'aho 'o e maumaulao ko iá, pea 'oatu ha fakamatala ke tokoni ki ho'o mahino'i 'o e founa fakalaó.

'Ilo lahi ange 'aki ha'o 'a'ahi ki he:
www.victiminfo.govt.nz

Mo'ui Lelei Fakae'atamai

Laini tokoni ki he Mafasia 'o e 'atamai (Depression Helpline)

0800 111 757
Text 4202
www.depression.org.nz

1737

1737 — Telefoni mo e text
www.1737.org.nz

Laini tokoni ki he Taonakitá (Suicide Crisis Helpline)

0508 TAUTOKO

Ko e Ongo'i Lotomo'uá (The Lowdown)

0800 111 757
Text 5626
www.thelowdown.co.nz

Laini ki he Mo'ui (Lifeline)

0800 LIFELINE
Text HELP pe 4357
www.lifeline.org.nz

Fānaú mo e To'utupú

Potungāue ki he Fānaú (Oranga Tamariki / Ministry for Children)

0508 326 459 — houa 'e 24
www.orangatamariki.govt.nz

Laini ki he Fānaú (Kidsline)

0800 KIDSLINE

Bullying Free NZ (Ta'ofi 'o e Fakaaaoó)

www.bullyingfree.nz/students

Laini ki he To'utupú (Youthline)

0800 376 633
text 234
www.youthline.co.nz

Tā Fakamamahi 'i he Fāmili

Laini Hūfanga ki he Kakai Fefiné (Women's Refuge crisis line)

0800 733 843 — houa 'e 24
www.womensrefuge.org.nz

Fakamatala ki he Tā Fakamamahi 'i he Fāmili (Family violence Information line)

0800 456 450
www.areyouok.org.nz

Shine National Helpline

0508 744 633 — 9 pongipongi ki he 11 po'uli
www.2shine.org.nz

Shakti

Ki he kakai fefine mef he ngaahi komiuniti tiki hiki mai mo e kumi hūfangá
0800 742 584 — houa 'e 24

Netiueka fakafonua ki hono ta'ofi 'o e fakamamahi (National network of stopping violence)

+64 03 391 0048
www.nnsvs.org.nz

Laini Tokoni ki hono Pā'usi'i 'o e Kakai Matu'otu'a Ange (Elder Abuse Helpline)

0800 32 668 65 — houa 'e 24

Tā Fakamamahi 'i ha Taumu'a Fakalielia

Safe To Talk National Sexual Harm Helpline

0800 044 334 — houa 'e 24
www.safetotalk.co.nz

National Collective of Rape Crisis

National 24-hour helpline
0800 883 300

Women's Refuge

National 24-hour crisis line
0800 733 843 (0800 refuge)

Korowai Tumanako

027 422 6282 (24-hour crisis line)
027 370 2091 (24-hour crisis line)

Kava mālohi mo e Faito'o konatapu

Laini Tokoni ki he Kava Mālohi mo e Faito'o Konatapu (Alcohol Drug Helpline)

0800 787 797
Text 8681
www.alcoholdrughelp.org.nz

Va'a Ngāue ki hono Faka'ai'ai 'o e Mo'ui Lelei

(Health Promotion Agency)
www.alcohol.org.nz

New Zealand Drug Foundation

www.drugfoundation.org.nz

Malu 'i he 'initaneti

Netsafe

0508 638 723
www.netsafe.org.nz

Ngaahi Fakatamaki

Civil Defence

04 830 5100
www.civildefence.govt.nz

Get Thru

www.getthru.govt.nz

Fetu'utaki ki he kau Polisi

'Oku 'i ai ha ngaahi founa kehekehe te ke ala lava ai 'o ma'u atu ha fakamatala lahi ange, pe lipooti ha fai hia.

111

Taha-Taha-Taha (111)

Telefoni ki he 111 'i he taimi 'oku ke fiema'u ai ha ngäue fakavavevave atu me' he kau Polisi, Tāmate Afi pe Me'alele Fakafalemahakí.

105

Taha-Noa-Nima (105)

Telefoni ki he fika Taha Noa Nima (105) ke lipooti ha ngaahi me'a 'okui 'ikai fiema'u ki ai ha tokoni fakavavevave 'a e kau Polisi'.

*555

Fetu'u-Nima-'e-Tolu (*555)

Telefoni ki he Fetu'u Nima 'e Tolu (*555) ke lipooti 'a e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he hala pule'angá 'oku fiema'u ki ai ha ngäue fakavavevave ka 'oku 'ikai fakatu'utamaki ki he mo'ui.

0800 555 111

Kau ta'ofi 'o e faihia (Crimestoppers)

Telefoni ki he crimestoppers ke lipooti ha hia 'i ha founa 'e 'ikai 'ilo ai koe. Ko crimestoppers ko ha kautaha 'ikai fakataumu'a ki ha tupu fakapa'anga (charity) tau'atāina.

Lipooti 'o e faihiá 'i he 'initaneti

Te ke toe lava foki 'o lipooti 'a e ngaahi hia hange ko e koloa mole, maumau ki ha koloa, kaiha'a 'i ha falekoloa mo ha kaiha'a 'i he 'initaneti 'aki ha'o vakai ki he:

105.police.govt.nz

'I he taimi 'oku lipooti ai ha faihia

'I he taimi 'oku lipooti ai ha faihia, 'oku mahu'inga ke manatu'i ange ke 'oua te ke ala ki ha fa'ahinga me'a 'e ala fiema'u ke fakakau ki ha fakamo'oni (evidence) pea, kapau 'oku kaunga ki ai, faitaa'i ia (hangē ko ha tā valivali fakaehaua (vandalism) pe ngaahi maumau kehe ki he koloá).

Ko hono lipooti fakahangatonu (in-person) 'o e faihia

Te ke lava 'o lipooti ha faihia 'i he 'apitanga Polisi 'i ho feitu'ú 'aki ha'o lea hangatonu ki he tokotaha 'i he kánita 'i mu'a te ne fakahā atu kiate koe 'a e me'a hoko ke fai. Te ke ala lava 'o lea hangatonu ki ha 'ōfisa 'i he taimi pē ko iá, pea 'oku talitali lelei koe ke ke ha'u mo ha tokotaha tokoni kiate koe.

Ke 'ilo'i 'a e tu'u'anga 'o e 'apitanga Polisi 'i ho feitu'ú, vakai ki he:
www.police.govt.nz/contact-us/stations

Foomu ki hono Tokangaekina 'o e Halá 'i he Komiunitií (Community Roadwatch Form)

Ke lipooti ha ngaahi me'a 'oku 'ikai fiema'u ki ai ha ngäue fakavavevave fekau'aki mo e faka'uli ta'etokanga pea 'ikai te ke loto ke faka'ilo 'a e tokotaha maumaulao, kātaki 'o fakafonu ha Community Roadwatch Form 'i he uepisaiti 'a e kau polisi, pe 'i he 'apitanga polisi ofi taha atú.

www.police.govt.nz/about-us/publication/community-road-watch-form

**Malu mo Hao, Ongo'i malu mo Hao:
Fakamatala ki he malú mo e haó meí he
Polisi Nu'u Silá**

Pulusi 'i he 2019 ©

New Zealand Police
180 Molesworth St,
Thorndon 6011
Wellington

Vakai ki ha fakalahi:

Facebook / Twitter: @nzpolice
Instagram: @newzealandpolice
Website: www.police.govt.nz/

New Zealand Government

NEW ZEALAND
POLICE
Ngā Pirihimana o Aotearoa